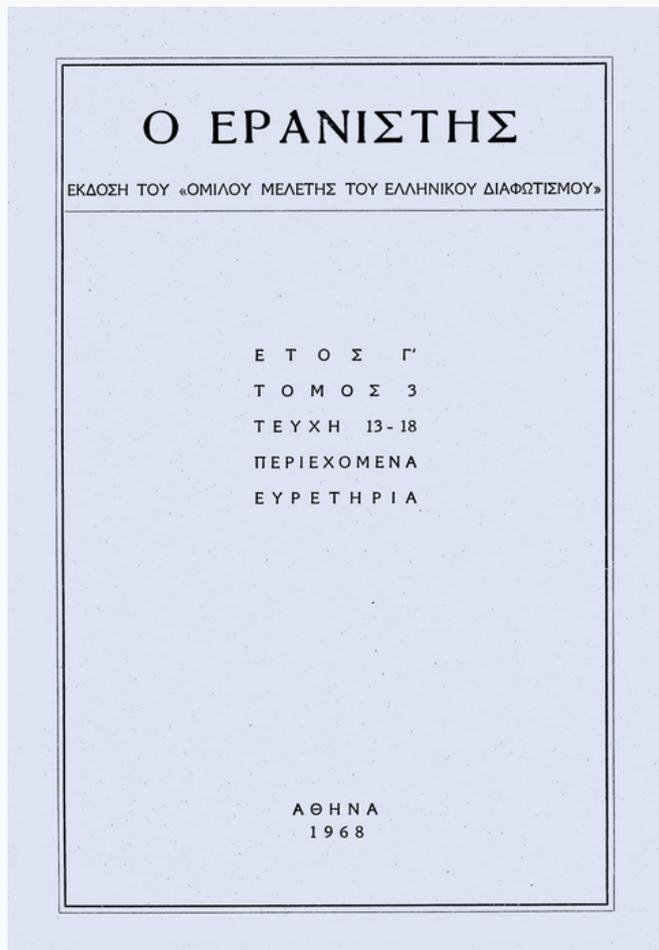

The Gleaner

Vol 3 (1965)

Δύο ακόμη αθησαύριστα απόγραφα του «Ρωσσαγγλογάλλου»

Κ. Θ. Δημαράς

doi: [10.12681/er.9450](https://doi.org/10.12681/er.9450)

Copyright © 2016, Κ. Θ. Δημαράς

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Δημαράς Κ. Θ. (2016). Δύο ακόμη αθησαύριστα απόγραφα του «Ρωσσαγγλογάλλου». *The Gleaner*, 3, 1-11. <https://doi.org/10.12681/er.9450>

ΔΥΟ ΑΚΟΜΗ ΑΘΗΣΑΥΡΙΣΤΑ ΑΠΟΓΡΑΦΑ ΤΟΥ 'ΡΩΣΣΑΓΓΛΟΓΑΛΛΟΥ'

Κατὰ καιρούς ἔχει σχολιασθεῖ μία ἀπὸ τὶς ἰδιοτυπίες τῆς μεταγενέστερης παιδείας μας : ἡ ζωντανὴ παρουσία τῶν χειρογράφων παραδόσεων σὲ μιὰν ἐποχὴ ὅπου στὴν Δύση ἔχει πιά ἐπικρατήσῃ κανονικὸ μέσον γιὰ τὴν μετάδοση τῶν ἰδεῶν καὶ γιὰ τὸν πολλαπλασιασμὸ τῶν ἀπογράφων, ὁ τύπος. Μπορεῖ κανεὶς νὰ κάνει ὡς ἕναν βαθμὸ ἐξαιρέση, ἀκριβῶς μάλιστα προκειμένου γιὰ τὸ εἶδος ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ, τὴν σάτιρα, τὸν λίβελλο : οἱ περίφημες *pasquinades* τῶν ὁποίων ἡ τεχνικὴ εἶχε παραδοθεῖ καὶ σ' ἐμᾶς, εἶναι κάποτε, στὰ μεταγενέστερα χρόνια, τυπωμένες, ἀλλὰ πολὺ συχνὰ εἶναι καὶ χειρόγραφες. Ὅμως ὁ παραλληλισμὸς δὲν πρέπει νὰ μᾶς παραπλανήσῃ : πρῶτα - πρῶτα πρόκειται γιὰ σύντομα κείμενα, ποῦ χωροῦν σὲ ἕνα φύλλο χαρτί, καὶ ὕστερα εἶναι ὅπλα ποῦ ἀποβλέπουν σὲ ἄμεσες, συνήθως προσωπικές, ἢ καὶ ἄλλες, συνέπειες· μὲ κανέναν τρόπο δὲν μποροῦμε νὰ ἐφαρμόσουμε τοὺς κανόνες αὐτοὺς, εἴτε, ἔστω καὶ τὸν ἕνα μόνον ἀπὸ τοὺς δύο, στὸ ἔργο ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ, στὸν Ρωσσαγγλογάλλο¹.

Ἐμίλησα ἀλλοῦ, πάρεργα, γιὰ τὸ ἔθιμο τῆς ἀντιγραφῆς, ποῦ τὸ παρακολουθοῦμε, σὲ μαθηματάρια, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα ἔργα ὄχι μόνον τῆς σχολικῆς πράξεως, σχεδὸν ὡς τοὺς καιροὺς μας. Ὅσο, ὅμως, κι ἂν δὲν πρόκειται νὰ ἐπεκταθῶ ἐδῶ στὸ θέμα τοῦτο, πέρα ἀπὸ ὅσο μοῦ εἶναι ἀπαραίτητο, νομίζω σκόπιμο νὰ σημειώσω καὶ τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς τουλάχιστον θεωρητικοῦ τῆς *καλλιγραφίας*, σὲ μιὰν ἐποχὴ ὅπου ἄρχιζαν καὶ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο νὰ ἀκούγονται τὰ ἐγκώμια τῆς τυπογραφίας· θεωρητικοῦ σπουδαίου, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ τὸν Καταρτζῆ : ἀνάμεσα στὰ μέτρα τὰ ὁποῖα συσταίνει γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς παιδείας, εἶναι καὶ τὸ

1. Ἡ ἀνάγνωση τοῦ σημειώματός μου αὐτοῦ προϋποθέτει ὅτι ὁ ἀναγνώστης ἔχει τὸν τρόπο νὰ συμβουλευθεῖ παράλληλα τὶς δύο προηγούμενες ἐργασίες μου ἐπάνω στὸ θέμα : Ἀδῆλου, *Ρωσσαγγλογάλλος*, ἔκδοσις καὶ σχόλια Κ.Θ. Δημα-

ρᾶ, 1948 (ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν 'Αγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρησις') καὶ Κ.Θ. Δημαρᾶ, *Τὸ κείμενο τοῦ «Ρωσσαγγλογάλλου» Θεσσαλονίκη 1960* (ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ π. 'Ἑλληνικά', ΙΖ').

νά καλλιεργηθεῖ ἡ καλλιγραφία στοὺς νέους. Εἶναι ἀλήθεια κάτι ἀξιοπρόσεκτο αὐτὴ ἢ λαχτάρα του νὰ μὴν καθυστερήσει περισσότερο ἢ προαγωγή τοῦ γένους : ὅπως θυσιάζει τὶς γλωσσικὲς του πεποιθήσεις, κι ἂς πιστεύει ὅτι μόνο μ' αὐτὲς μποροῦν νὰ ἐπιτευθοῦν θετικὰ ὠφελήματα, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο θυσιάζει καὶ τὸ ἰδανικὸ τῆς τυπογραφίας. Εἶναι, ἄλλωστε, σὲ θέση νὰ ξέρει πόσο ὀλίγη ἐστάθηκε ἡ προκοπὴ τῆς τυπογραφίας τοῦ Βουκουρεστίου, καὶ θὰ ἀπευχόταν ἓνα δεῦτερο πείραμα : «ὄλα τὰ πεπολιτευμένα ἔθνη τοῦ κόσμου ἔχουν ἀρχὲς τῆς καλλιγραφίας· οἱ Εὐρωπαῖοι ἔχουν καλλιγραφία καὶ τύπο· ἐμεῖς μῆτε τὸ ἓνα μῆτε τ' ἄλλο· γιὰ τὸν τύπο κἂν χρειάζεται σερμαγές, ἀμὲ γιὰ μιὰ ζουγραφιά τί χρειάζεται ;»¹

Καὶ περνάει πάλι στὴν ψυχολογία : «ξέροντας κανεὶς νὰ γράψ' ὁμορφα, τὸν ἔρχεται ὄρεξι καὶ νὰ γράφῃ». Ἐδῶ, ἀφήνοντας τὰ ἄλλα, ξαναβρίσκουμε καὶ τὸ θέμα μας. Ἐκεῖνο ποῦ δὲν ἐλέχθηκε, ὅσο ξέρω, ποτὲ ὡς τώρα, σχετικὰ μὲ τὰ ἱστορικὰ τῆς παιδείας μας, εἶναι αὐτὴ ἡ «μηχανικὴ ὑποτύπωση» τὴν ὁποία ἐξασφαλίζει τὸ γράψιμο, ἡ ἀντιγραφὴ. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἓνας ἀπὸ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους οἱ ἄνθρωποι ἐμάθαιναν τότε καλύτερα τὰ ἑλληνικὰ παρὰ σήμερα εἶταν καὶ ἡ ἀδιάκοπη ἀντιγραφὴ τῶν κειμένων ἐπάνω στὰ ὁποῖα ἐμελετοῦσαν τὴν γλώσσα. Μὰ ὑπῆρχε καὶ κάτι ἄλλο, ποῦ μᾶς φέρνει ἄμεσα στὴν ἰδιόζουσα ψυχολογία τοῦ καιροῦ : εἶναι ἡ ἐξοικείωση μὲ τὸ ἀντιγραφόμενο κείμενο, ἡ ἀνετη σχέση ἢ ὁποῖα σὲ καιροὺς ὁποῦ καὶ τὸ τυπωμένο γινόταν ἀντικείμενο αὐθαιρέτων ἐπεξεργασιῶν, εἶταν ἀπόλυτη πιά προκειμένου γιὰ τὸν ἀντιγραφέα : ὁ πειρασμὸς νὰ ἀνανεώσει ἓνα κείμενο ποῦ δὲν εἶναι κἂν παραδομένο ἀπὸ τὸν τύπο ἢ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους, ἓνας πειρασμὸς ποῦ ἔμοιαζε μᾶλλον μὲ ὑποχρέωση γιὰ τὴν συνείδηση τῶν ἀντιγραφέων, εἶναι τόσο ἰσχυρὸς ὥστε κι ἐμεῖς σήμερα νὰ μὴν ξενιζόμαστε ὅταν ἀπαντοῦμε τὰ ἴδια κείμενα μὲ βαθιῆς γλωσσικὲς ἢ ἄλλες ἀλλοιώσεις. Παράδειγμα, ὄχι μοναδικό, ἢ ἐπιστολὴ τοῦ Παρίου πρὸς τὸν Κοραῆ. Μὰ ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτό, δὲν ὑπάρχει ἡ ἔννοια κἂν τῆς προσήλωσης πρὸς τὸ γράμμα τοῦ κειμένου, προκειμένου μάλιστα γιὰ γλωσσικὲς ἐπεξεργασίες : ἡ κατανυκτικὴ στάση τοῦ σημερινοῦ φιλολόγου ἐμπρὸς στὴν γραπτὴ παράδοση εἶναι ἀκατανόητη γιὰ τὸν λόγιον ποῦ ζοῦσε σ' αὐτοὺς τοὺς χώρους πρὶν ἀπὸ ἑκατὸν πενήντα χρόνια. Σκέπτομαι τὸν Κοραῆ καὶ ὅλη τὴν σχολὴ τῶν διορθούντων· σκέπτομαι τὸν Τρικούπη

1. Καταρτζῆς, *Τὰ Εὐρισκόμενα*, Ν(έα) ἀκόμη κυκλοφορήσει).
Ἐ(λληνικὰ) Κ(είμενα), σ. 69 (δὲν ἔχει

ὅταν ξαναβγάξει τοὺς λόγους του : βεβαιώνει ὅτι τοὺς ἀφήνει ὅπως εἶναι, μαρτυρίες τῶν διαδοχικῶν σταδίων τῆς γλωσσικῆς μας ἱστορίας, καὶ ὅμως, παρὰ τὴν ἱστορικὴ αὐτὴν βεβαίωση καὶ συνείδηση, τοὺς κάνει ἐλαφρῆς γλωσσικῆς ἐπεξεργασίας.

Ὁ Ῥωσσαγγλογάλλος δὲν φαίνεται νὰ ἐτυπώθηκε πρὶν ἀπὸ τὴν πρώτη μερικὴ του παρουσίαση στὶς σημειώσεις τοῦ Childe Harold, Φεβρουάριου τοῦ 1812, οὔτε καὶ φαίνεται νὰ ἔγινε ποτὲ στὰ χρόνια του ἀντικείμενο ἐκδοτικῶν φροντίδων ἀπὸ ἕλληνα λόγιον. Ἐνωῶ ὅτι κανένα ἀπὸ τὰ τεκμήρια ὅσα ἔχουν ἀρχίσει νὰ ἀθροίζονται γύρω στὸ ἔργο αὐτὸ δὲν ὀδηγεῖ μὲ κάποια ἀνεκτὴ πιθανότητα στὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ ἔργο ἐκυκλοφόρησε ποτὲ ἀλλιῶς παρὰ χειρόγραφο στὸν ἑλληνικὸ ἀναγνώστικὸ χῶρον. (Ὡστόσο, κανεὶς ἀπὸ τοὺς πρώτους μάρτυρες δὲν γράφει κατηγορηματικὰ ὅτι πρόκειται γιὰ χειρόγραφο : Βύρωνας 1812, Hobhouse 1813, Leake 1814· σ' αὐτοὺς προσθέτω τὸν Λόγιον Ἐρμῆ τοῦ 1816, ὁ ὁποῖος μιλεῖ γιὰ τὸ ἔργο ἐξαφορμῆς τοῦ Leake ἢ μᾶλλον μιᾶς γερμανικῆς βιβλιοκρισίας γιὰ τὸν Leake, καὶ πάλι μὲ τρόπο πού δὲν δείχνει ἂν ὁ λόγος εἶναι γιὰ χειρόγραφο ἢ γιὰ ἔντυπο). Φανερὸ εἶναι ὅτι ὁ συντάκτης τοῦ ἑλληνικοῦ περιοδικοῦ ἐγνώριζε τὸ ἔργο· ἀλλὰ μένουμε μὲ τὴν ἀμφιβολία ἀναφορικὰ μὲ τὸ τύπωμα· ἂν ἤξερε κάτι, ἢ ἂν ἤθελε νὰ μιλήσει, εἶχε γιὰ τοῦτο μία πρόσθετη ἀφορμὴ, ἀφοῦ ἀκριβῶς ὁ συντάκτης τοῦ γερμανικοῦ περιοδικοῦ ἐκφράζει κι αὐτὸς τὴν ἀπορία ἂν ὁ Leake μιλεῖ γιὰ χειρόγραφο ἢ γιὰ ἔντυπο ἔργο¹.

Δίπλα στὶς φιλολογικῆς πηγές, τὴν ἴδια σιωπὴ ἔχουμε καὶ ἀπὸ τὶς ἀρχειακῆς καὶ βιβλιοθηκονομικῆς ἀναζητήσεις : κανεὶς δὲν ἀνεκοίνωσε, σὲ παλιὰ ἢ σὲ καινούρια χρόνια, ἕννη τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἔντυπα. Οἱ προσωπικῆς μου ἔρευνες στὰ τρία ἀρχεῖα τῶν τριῶν πρώτων μαρτύρων δὲν ἀπέδωσαν : στὸ ἀρχεῖο τοῦ John Murray (στὴν κατοχὴ πάντοτε τῆς οἰκογενείας τοῦ ἐκδότη), ὅπου σώζονται ἐνδιαφέροντα χαρτιά ἀπὸ τὸ πρῶτο ταξίδι τοῦ ποιητῆ· στὴν Ἑλλάδα, δὲν ὑπάρχει τίποτε σχετικὸ. Ἀντίθετα· στὰ χαρτιά τοῦ Hobhouse, στὸ Βρεταννικὸ Μουσεῖο, βρίσκεται ἓνα χειρόγραφο κολοβό· πρέπει νὰ εἶναι ἐκεῖνο πού εἶχαν δώσει στὸν Βύρωνα, μιὰ πού ὁ Hobhouse γράφει ὅτι τὸ γνωρίζει ἀπὸ τὸν ποιητῆ. Στὸ ἀρχεῖο τοῦ Leake, πού ἐσωζόταν στοὺς ἀπογόνους του ὅταν τὸ ἐμελέτησα, δὲν ὑπῆρχε οὔτε ἔντυπο, φυσικὰ, ἀλλὰ οὔτε χειρόγραφο, οὔτε καὶ μνεῖα του· ἢ τάξῃ μὲ τὴν ὁποία εἶχε διαφυλαχθεῖ τὸ

1. ΔΕ, 1816, σ. 400.—«Wiener Allgemeine Literatur-Zeitung», Δ', 1816, 150 κ.έ., ἰδίως στὴν σ. 186.

ἀρχεῖο τοῦτο, παρεῖχε ἔντονη ἐγγύηση ὅτι τὸ κείμενο δὲν ἐχάθηκε τυχὴν σὲ μεταγενέστερα χρόνια. Ἡ παράδοση τῶν δύο γραφῶν, Leake (ἔντυπο) καὶ Hobhouse (χειρόγραφο), δίνει σίγουρη ταύτιση τῶν δύο σὲ ὅλα τὰ καίρια σημεῖα, σὲ ὅσα τυχαίνει νὰ διασταυρῶνονται τὰ δύο ἀπόγραφα· τοῦτο φαίνεται φυσικό, γιατί ὅπωςδήποτε πρέπει καὶ μὲ τὰ δύο νὰ βρισκόμαστε ἀρκετὰ κοντὰ στὴν ἀφετηρία τοῦ ἔργου, καὶ συνεπῶς νὰ μὴν ἔχουν ἀκόμη ἀρχίσει οἱ ἀντιγραφεῖς τὶς ἐπεξεργασίες τους. Ὅμως τὸ ἀπάνθισμα πού δίνει ὁ Leake ἔχει περιλάβει στίχους τοὺς ὁποίους εἴτε ἀγνοοῦσε ὁ γραφέας τοῦ χειρογράφου Hobhouse εἴτε ἐπήδηξε. Πρόκειται, λοιπόν, ἀσφαλῶς, γιὰ κοινὴ παράδοση καὶ γιὰ δύο χωριστὰ ἀπόγραφα : ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά τὸ βυρωνικὸ πού ἐπέρασε στὸν Hobhouse, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά τὸ χειρόγραφο πού ἐχρησιμοποιοῦθη ἀπὸ τὸν Leake καὶ σήμερα λανθάνει. Μερικὲς μικρὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὰ δύο μποροῦν νὰ ἐξηγηθοῦν ἀπὸ τὶς ἀτέλειες τῆς ἑλληνομαθείας τοῦ Leake, ἢ ἀπὸ ἐνδιάμεση ἐπεξεργασία τοῦ κοινοῦ προτύπου. Γιὰ τὴν δυνατότητα, ἄλλωστε, τέτοιων ἐνδιαμέσων ἐπεξεργασιῶν θὰ ποῦμε ὕστερα λίγα λόγια ἀκόμη.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ χειρόγραφα αὐτά, τὸ ἕνα μαρτυρημένο, τὸ ἄλλο σωζόμενο, ἐγνωρίζαμε ὡς τώρα δύο ἄλλα : τὸ ἕνα προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο Κρίνου· τὸ ἄλλο θρίσκεται στὸ Ἅγιον Ὄρος. Γιὰ τὸ πρῶτο, ἢ προέλευσή του μᾶς ὁδηγεῖ μὲ πιθανότητα πρὸς τὸν Ψαλίδα : εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Στ. Κρίνος εἶχε στὴν κατοχὴ του τὸ ἀρχεῖο τοῦ Ψαλίδα· τοῦ τὸ εἶχε πουλήσει, πενόμενος στὴν Ἀθήνα, ὁ πρεσβύτερος γιὸς τοῦ Ψαλίδα, Πέτρος. Στὰ κιβώτια τὰ ὅποια περιεῖχαν ἀλληλογραφία, διδασκικὰ καὶ ἄλλα χαρτιὰ τοῦ Ψαλίδα, ἐβρῆκα ἕνα ἀπόγραφο τοῦ Ρωσσαγγλογάλλου. Ἡ προέλευσή του δὲν θεμελιώνεται ἀπόλυτα ἀπὸ αὐτὸ τὸ συγκύρισμα, ἀλλὰ ἡ ὄλη ἐντύπωση τὴν ὅποια ἔδινε τὸ ἀρχεῖο εἶναι ὅτι ἀποτελοῦσε ἕνα σύνολο, καὶ ὅτι δὲν εἶταν ἀπλῶς σύλλεκτα ἀπὸ τὸν Κρίνο χαρτιὰ. Ὡστόσο, καὶ ἂν θεωρήσουμε πιθανὸ ὅτι ἀνήκε στὸν Ψαλίδα, μένουν ἄλλα ἐρωτήματα : Πρῶτα πρῶτα ποιά εἶναι ἡ ὀργανικὴ σχέση τοῦ κειμένου μὲ τὸ ἀρχεῖο ; Κι ἀκόμη, ἀνήκει στὴν γιαννιώτικη ἢ τὴν ἐπτανησιώτικη περίοδο τῆς ζωῆς τοῦ παλαιοῦ διδασκάλου ;

Πάντως ἡ παράδοση τὴν ὅποια ἀντιπροσωπεύει, κι ἄς φαίνεται τὸ ἴδιο νὰ ἀνήκει στὸν ἀρχόμικο ἸΘ' αἰῶνα, δὲν μοιάζει νὰ εἶναι παλιά : τὸ κείμενο παρουσιάζει δύο ἔντονα χαρακτηριστικὰ, τὴν τροπή, δηλαδή, πρὸς τὴν ἀρχαιότητα καὶ τὴν συστηματικὴ προτίμηση τοῦ ἔρου Ἑλλὰς καὶ τῶν παραγῶγων του ἀπὸ τὸν ἔρο Γκραικία καὶ τὰ παράγωγά του. Καὶ τὸ πρῶτο καὶ τὸ δεῦτερο ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ συνθέτου

ένα κλίμα μεταγενέστερο, μετά, ἄς ποῦμε, τὰ διδάγματα τοῦ Κοραΐ ἢ τὰ κηρύγματα τοῦ Δούκα. Στὰ κείμενα Hobhouse καὶ Leake παρουσιάζεται μία ἐναλλαγή ἀνάμεσα στοὺς δύο ὄρους, καὶ μία τάση νὰ ξεχωρίζει ἡ Ἑλλάδα προκειμένου γιὰ τὰ ἀρχαῖα πράγματα, καὶ ἡ Γραικία γιὰ τὰ νέα. Στὸν κώδικα Κρίνου, ὅπου μπορεῖ νὰ φύγει ἡ Γραικία, φεύγει, καὶ κάποτε ἄς εἶναι καὶ μὲ τρόπο πού βιάζει τὸ μέτρο ἢ τὸ νόημα: ἡ ἰαμβικὴ διποδία *χαῖρε Γραικέ*, πρῶτο ἡμιστίχιο πολιτικοῦ στίχου, παίρνει μιὰν ἄμετρη τροχαϊκὴ ἢ ἀναπαιστικὴ μορφή: *χαῖρε Ἑλληρ* στὸν Hobhouse, οἱ ξένοι ἀπαντοῦν *ἓνα Γραικὸν φιλέλληνα* ἐνῶ στὸν Κρίνο *ἓνα Ἑλληνα φιλόπατριν*, ἀλλὰ στὸν πρῶτο στίχο ἡ προσφώνηση ἔχει μείνει, «Εἰπέ μας, ὦ φιλέλλην» (*φιλέλληνα*, μὲ ἀκριβέστερη, δηλαδῆ, τήρηση τοῦ μέτρου στὸν Hobhouse). Ἄλλοῦ, πολὺ χαρακτηριστικά, τὸ *Γραικίας* ἔγινε *πατρίδος*. Παρόμοια οἱ στίχοι:

*Χριστός, μᾶς λέγουν, ἐλευθερίαν θέλει,
εἰς ἡμᾶς δὲ δεσμεῖν καὶ λύειν πέλει,*

πού ἀπαντοῦν σὲ μόνο τὸν κώδικα Κρίνου, ἀπέναντι στὶς τέσσερις ἄλλες παραδόσεις οἱ ὁποῖες δίνουν

*Χριστός, μᾶς λέγουν, θέλει λευθερίην,
ἡμεῖς δ' ἔχομεν τὸ δεσμεῖν καὶ λύειν,*

ἀποτελοῦν προσπάθεια ἐξαρχαΐσμοῦ. Τέλος ὁ ὅρος *παππάζεις* ἀντικαταστάθηκε στὸν κώδικα Κρίνου μὲ τὸ ρῆμα *κομπάζεις* πού παρέχει λιγότερο ὀρθὸ ἀλλὰ πιὸ εὐκόλο νόημα¹.

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς θὰ ἀρκοῦσαν νὰ μᾶς πείσουν ὅτι τὸ χειρόγραφο αὐτὸ ἀντιπροσωπεύει μεταγενέστερη παράδοση, ἂν δὲν εἶταν κιόλας γνωστὸ ὅτι τὸ σχῆμα *Γραικία* > Ἑλλάς εἶναι τὸ μόνο πού ἔχουμε στὸν ἀρχόμοιο ΙΘ' αἰῶνα, ἐνῶ τὸ σχῆμα Ἑλλάς > *Γραικία* εἶναι ἀνύπαρκτο. Ἄν ὅμως οἱ τέτοιες ἀλλαγὲς ἔγιναν ἀπὸ τὸν συντάκτη τοῦ ἔργου ἢ ἀπὸ ἄλλους, δὲν ἔχουμε ἀποφασιστικὰ τεκμήρια γιὰ νὰ κρίνουμε. Ἐνα ἀπόγραφο στὰ χέρια ἐκείνου πού συνέταξε τὴν ἀρχικὴ μορφή, εἶναι πάντοτε πειρασμὸς γιὰ κάποιες ἀλλαγές: στὸ νὰ παρακολουθεῖ τὸν

1. Παραπέμπω στοὺς πίνακες πού συνοδεύουν τὸ σημειώμά μου καὶ στὸ ὑπόμνημά τους. Οἱ γραφικὲς παραστάσεις, κάθε λογῆς, καὶ σύμφωνα πάντοτε μὲ τοὺς εἰδικούς ὄρους ἐμπρὸς στοὺς ὁποίους βρίσκεται ὁ φιλόλογος, εἶναι χρήσιμες γιὰ νὰ ξεκαθαρίζουν τὰ προβλήματα καὶ νὰ δίνουν ἐνιαῖες εἰκόνες τῶν

φαινομένων. Ἐμεῖς διστάζουμε νὰ τὶς ἐφαρμόζουμε στὶς μελέτες μας· ἂν ὅμως οἱ παλαιότεροι φιλόλογοι ἔδειχναν τὴν ἴδια δειλία στὴν παρουσίαση τοῦ προβληματισμοῦ τους, δὲν θὰ εἶχαμε τὰ στέμματα τῶν κωδίκων καὶ τὸ φῶς πού χύνουν στὶς ἔρευνές μας.

στά χέρια του εἶτε ὅταν ἐβρισκόταν στὴν Κέρκυρα, πρὶν ἢ μετὰ τὴν θητεία του στὴν Βενετία, εἶτε ὅταν ἐβρισκόταν, ἀκριβῶς, στὴν Βενετία· θυμίζω, προκειμένου νὰ ἐπανέλθω πρὸ κάτω στὸ θέμα αὐτό, ὅτι στὴν Κέρκυρα ὁ Κωνσταντῖνος Τυπάλδος εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἔρθει σὲ ἐπαφή μετὰ τὸν Ψαλίδα.

Τὸ ἄλλο ἀπόγραφο ἐδωρήθηκε πρὶν ἀπὸ ὀλίγα χρόνια στὴν Γεννάδειο Βιβλιοθήκη ἀπὸ τοὺς ἀπογόνους τοῦ βρεταννοῦ διπλωμάτη καὶ συγγραφέα David Richard Morier (1784 - 1877) ὁ ὁποῖος εἶταν στὴν Πόλη, τοποθετημένος, γύρω στὰ 1812 καὶ συνδέθηκε μετὰ ἕνα Ἰωάννη Σχινᾶ'. Ἀργότερα ἐσυνεχίσθησαν οἱ σχέσεις μετὰ τοὺς Σχινάδες, ὡς τὸν Ἀγώνα. Εἶπαμε τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ παρουσία ἑνὸς χαρτιοῦ μέσα σὲ ἕνα ἀρχεῖο δὲν ἐκφράζει ὀργανικὴ σχέση ἀνάμεσα στὰ δύο· ὡστόσο, στὴν περίπτωσή αὐτήν, τὸ μικρὸ τοῦτο ἀρχεῖο βρῖσκεται τόσο ἀπομονωμένο ἀπὸ τοὺς χώρους κυκλοφορίας τῶν ἑλληνικῶν χαρτιῶν, καὶ συνάμα κλεισμένο ἀπὸ πολλὰ χρόνια, ὥστε νὰ μπορούμε μετὰ πολλή πιθανότητα νὰ πιστεύουμε ὅτι κάποτε τὸ ἀπόγραφο τοῦ Ρωσσαγγλογάλλου εἶταν στὰ χέρια τοῦ Morier. Πότε; Δύσκολο εἶναι νὰ ἀποφανθεῖ κανεὶς: τὸ ἀπόγραφο παρουσιάζεται ἀφιερωμένο στὸν Ἀλέξανδρο Πατρινό, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε τοῦτο δὲν σημαίνει τίποτε, καὶ γιὰ τὸ Πατρινὸς ἐξοῦσε σὲ ὅλη τὴν περίοδο πού μᾶς ἐνδιαφέρει, καὶ γιὰ τὸν δὲν γνωρίζουμε ἀπὸ πόσα χέρια ἐπέρασε τὸ χειρόγραφο, οὔτε καὶ σὲ ποιὲς ἐποχές, πρὶν φθάσει στὸν Morier· πάντως καὶ ἡ γραφή καὶ τὸ ἱστορικόν, ὅπως τὸ ἐξέθεσα σύντομα ἐδῶ, ἐπιτρέπουν ὁποιαδήποτε χρονοσημασίαν ἀνάμεσα στὰ 1810, ἢς ποῦμε, καὶ στὰ 1820.

Προσωπικὰ θὰ εἶχα τὴν τάση νὰ τοποθετήσω καὶ τοῦτο καὶ τὸ χειρόγραφο Ἰακωβάτων ἀρκετὰ ἀργὰ μέσα στὸν χρόνον: καὶ τὰ δύο φαίνονται ἐπεξεργασμένα καὶ φροντισμένα, καὶ τὸ γράψιμό τους, ὅσο κι ἂν τέτοιες χρονίσεις εἶναι ἄκρως παρακινδυνευμένες, μοιάζει ὅτι ἀρχίζει νὰ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν ὠραία, ὀρθή, στρογγυλὴ καὶ ἀσύν-

1. Μένω ἐπίτηδες στὴν ἀοριστία: τὸ θέμα τῶν Σχινάδων, σημαντικὸ γιὰ τίς ἐπακρῖβώσεις τίς ὁποῖες θὰ μπορέσει νὰ μᾶς προσφέρει, δὲν εἶναι ξεκαθαρισμένο· ἐτοιμάζω σχετικὸ μελέτημα, ἀλλὰ πού δὲν τὸ νομίζω ἀκόμη ὄριμον. Ὁ Βλαχογιάννης συνεσκότισε ἀνοικεῖα τὸ ζήτημα στὰ *Ἱστορικά Ραπισματα*.

2. Ἐξενοῦμε πάντοτε σ' αὐτὲς τίς

ζητήσεις ὅτι ἡ μέση διάρκεια τῆς γραφικῆς παραγωγῆς ἑνὸς λογίου εἶναι γύρω στὰ πενήντα χρόνια: σ' αὐτὸ τὸ διάστημα τοῦ χρόνου, τὸ γράψιμο μπορεῖ νὰ ἀλλοιωθεῖ ἀπὸ τὴν ἡλικίαν, ἀλλὰ ὁ γραφικὸς χαρακτήρας πολὺ σπάνιον εἶναι νὰ ἀλλάξει. Συνεπῶς γιὰ τὰ χρόνια πού μᾶς ἐνδιαφέρουν, ἕνα περιθώριον πενήντα ἐτῶν πρέπει νὰ θεωρεῖται ἀπαιτητό.

δετη γραφή που χαρακτηρίζει τὸν φθίνοντα ΙΗ' αἰώνα. Γιατὶ ἀπὸ ἐδῶ κι ἔμπρὸς τὰ δύο ἀπόγραφα γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ γίνει λόγος τώρα, μποροῦν χωρὶς κανέναν δισταγμὸ, νὰ συνεξετάζονται. Ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι συμβαίνει μὲ τὰ ἄλλα ἀπόγραφα που παρουσιάζουν μεταξὺ τους ποικιλίες, αὐτὰ τὰ δύο σὲ ὅλα τὰ καίρια σημεῖα τὰ ὁποῖα ἐξεχώρισα γιὰ τὸν ἔλεγχο ἔχουν ἀπόλυτη ὁμοιότητα ὡς πρὸς τὴν παράδοση : σὲ κανένα ἀπὸ τὰ ἐπίμαχα χωρία δὲν παραλλάζουν. Ὁ γραφέας τοῦ χειρογράφου Ἰακωβάτων ἔχει πολὺ προσεγμένη ὀρθογραφία : τὸ ἔργο μοιάζει γραμμένο ἀπὸ τὸ ἐπιδέξιο χέρι μεταγενεστέρου λογίου· τὸ ἄλλο ἔχει ὀλίγες ἀνορθογραφίες καὶ γενικὰ παρουσιάζει περισσότερη ἀνωριμότητα, ἀλλὰ κατὰ τὰ ἄλλα, διαφορὰ καμμία ἄξια λόγου δὲν ὑπάρχει ἀνάμεσα στὰ δύο. Καὶ καθὼς εἶναι τὰ πληρέστερα ἀπὸ ὅλα, μὲ μερικές κοινές παραλείψεις στίχων οἱ ὁποῖοι μπορεῖ καὶ νὰ εἶναι νόθοι, ἢ νὰ ἔχουν ἐκπέσει ἀπὸ ἓνα κοινὸ πρότυπο, μπορεῖ κανεὶς νὰ πιστεῦει ὅτι ἀντιπροσωπεύουν μεταγενέστερα ἀπόγραφα ἀπὸ μιὰ παλιά, καλὴ παράδοση¹.

Τὰ δύο ὅμως αὐτὰ χειρόγραφα, καθὼς μᾶς ἔφθασαν ζευγαρωμένα ἀπὸ δύο κατευθύνσεις διαφορετικές, μὲ ἄξια λόγου ἐχέγγυα γιὰ τὴν ποιότητά τους, νομίζω ὅτι μᾶς φέρνουν ἔμπρὸς σὲ μιὰ κατάσταση κειμένου, ἢ ὁποῖα (γιὰ λόγους τοὺς ὁποῖους ὑπαινίχθηκα κιόλας ἀλλὰ που θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν καὶ πάλι) δὲν μποροῦμε νὰ ὑποθέτουμε μὲ βεβαιότητα ὅτι ἀνταποκρίνεται στὴν ἀρχικὴ μορφή τοῦ κειμένου ὅταν τοῦτο ἐβγήκε ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ συντάκτη του, ἀλλὰ μποροῦμε νὰ πιστεύουμε ὅτι ἐκφράζει τὴν μορφή μὲ τὴν ὁποῖα διαδόθηκε σὲ ἀρκετὰ μεγάλο κύκλο ἀναγνωστῶν. Κάτι ἄλλο που μᾶς φέρνουν, ἐπίσης ἀξιόλογο, εἶναι ὅτι γιὰ πρώτη φορὰ ἡ γραπτὴ παράδοση δένει σ' αὐτὰ μὲ κάποιο ὀνοματῖσμα : ἔχουμε, πρῶτα πρῶτα, στὸ χειρόγραφο τῶν Ἰακωβάτων, μιὰν ὑπογραφή στὸ τέλος τοῦ ἔργου. Πρόκειται γιὰ ἐπιδεικτικὴ ψευδωνυμία, ἀπὸ ἐκεῖνες τίς ὁποῖες ἀγάπησε ἡ γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ ἐκαλλιέργησαν ὕστερα πολὺ καὶ οἱ Ἕλληνες λόγιοι, ὁ Κοραῆς, ὁ Νικολόπουλος, καὶ ἄλλοι. Ὁ συντάκτης ἢ ὁ φερόμενος συντάκτης τοῦ Διαλόγου ὑπογράφεται Φίλος σας ὁ Πολύστονος². ἀμφίβολο εἶναι ἂν τοῦτο θὰ μπο-

1. Ἀπὸ τὸ ἀπόγραφο Ἰακωβάτων λείπουν οἱ στίχοι 44-46 που ὑπάρχουν στὸ ἀπόγραφο Morier. Ἐπειδὴ γενικὰ φαίνεται νὰ πρόκειται γιὰ ἀπλές, γραμμικές, περιπτώσεις, στίς ὁποῖες δὲν ταιριάζουν ἐφαρμογές πολυσύνθετης φιλολογικῆς κριτικῆς, τὸ μόνο που θὰ

μποροῦσε κανεὶς νὰ συμπεράνει εἶναι ὅτι τὸ χειρόγραφο Morier δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ χειρόγραφο Ἰακωβάτων· ἀλλὰ στὴν ἴδια κρίση ὀδηγοῦν καὶ ὅλα τὰ ἄλλα τεκμήρια.

2. Βλ. ἐδῶ τοὺς πίνακες.

Ῥώσος. Ἄγγελος, καὶ Γάλλος.
Κύριοντες τῶν περιήγησι τῆς
Ἑλλάδος, καὶ βλῆσοντες τὴν ἀδελ-
φίαν ἡμετέραν, ἠρώτησαν κατὰρχαί
εἰς τῆς αἰσῶν φιλέλληνα διὰ τὰ μὲν ἔργα
τῶν αἰσῶν, μετ' αὐτοῖς εἰς ἀμνηστοδιδίαν,
εἶτα εἰς Βλαχμασίαν, ἔσθλα εἰς Ἀπ-
σοδοδίδαν, ἠμαρμαδίδαν, καὶ εἰς ἑσπ-
εῶνα.
" Ἐπερὶ τὴν φιλέλληνα πῶς ἔσθλα τὴν σου δα-
δίαν.
καὶ τὴν ἀγαπῶνται τῶν ἑσθλα τῶν αἰσῶν.
" Πῶς τῶν ἑσθλα, καὶ ἠμαρμαδίδαν, ἀμνηστοδιδίαν
ἠμαρμαδίδαν, ἠμαρμαδίδαν, ἠμαρμαδίδαν, ἠμαρμαδίδαν.
" Δὲν ἔσθλα ἑσθλα, ἀμνηστοδιδίαν, ἠμαρμαδίδαν,
τῶν ἠμαρμαδίδαν, καὶ ἠμαρμαδίδαν, καὶ τῶν ἠμαρμαδίδαν.
" Καὶ τῶν ἠμαρμαδίδαν, ἀμνηστοδιδίαν, ἠμαρμαδίδαν,
καὶ τῶν ἠμαρμαδίδαν, ἠμαρμαδίδαν, ἠμαρμαδίδαν.

1. Χειρόγραφο Hobhouse

Προσῶς.

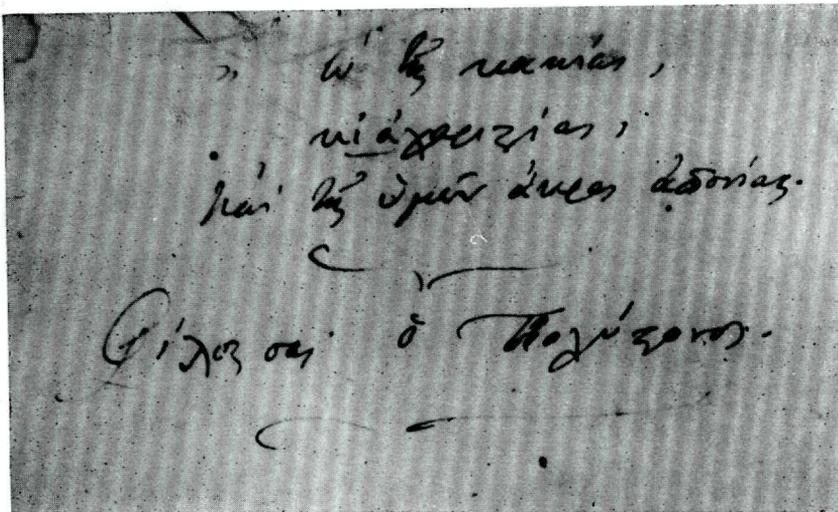
Ἄχ! πό γένος μου σοχά με καθάρει,
 Μὲ χέρι λάχε σὺς ἰέρους ἢ ἔχει.
 Ἐγὼ ἐσθλὸν ἦεις ἄδους ἢ ἡν ἔβην,
 ἢ οἱ ἔδραον ἔβασα ἢ ἔσραχεν.
 Ἐδουχα ἴσ' ὄχου σὺς ἔμα ἐγγέλις,
 καὶ δὲ ἴομα κέ φαις ἔγος οροσέλις.
 Ἐρεν σοχά ἔσρα ἢ ἔσραζε βίβος,
 Πέχην ἢ βὺς τούρκας ἰάδνα δι' ἄχλις.
 Τούς σλυχούς πεχρά τούς ἰρανοῦσα
 ὄμου τούς τούρκους σοχά ἰσ' ἔγασῶσα.
 Καὶ ἔσλις ἔγαστ τούρκων ἐκαχάχαι,
 Τὸν ἔσπιδνα, κέ βέχου γνῶσ' οἱ ἔγος.
 Τόρον ἐσθλὸν σισὸς εἰς ἢ δολχίβ,
 εἰς ἔδλις ἔγος ὄμῶν ἢ Μοχακίβ.
 Καχά ἔφουσα, κέ ὄχου τούς ἐδουσα,
 Ἄχ! ἔσας ἔγος ἢ σὺ ἔβ μισούσα,
 Μὲ μὲσ' ἔγαστ με ἔσρα ἢ ἔβην;
 Ἄχ! ἢ σέβου κέ σέβου ἢ ἔβην.

Ρώσσοι, Άγγλοι, και Γαλλοί
καί ποιοτες τῆν ἑρηνικὴν τῆς Ἑλλάδος
καί βέλτονας τῆν ἀρχαίαν
μετάστασιν ἠρώσαν καί
ἀρχαί ἕνα ἑαυτῶν ἐπιπέδον
ταί μάδοι τῆν αἰθῆραν μετ'
αὐτοί ἕνα μελετοχίλον,
ἕνα βλάχμοισιν, ἕνα
θερμαλευτῆν, καί ἕνα βενεζοῖν.
τῆν ὁ λόγος αἰ, σωμασθάνησιν καί
τῆν ἵσθον
Ἑλλάδα
~~~~~

3. Χειρόγραφο Ἀρχείου Ἰακωβάτων

	1-4	5-6	7-10	11-16	17-22	23-25	26-31	32-34	35-41	42-43	44-46	47-64	65-67	68-69	70-71	72-73	74-79	80-87	88-101	102-121	122-147	148	
A	—				—								—										
B	—		—				—		—											—			
Γ	—			—				—			—												
Δ																—	—	—					
I	—				—					—													
M																							

4. Συγκριτικός πίνακας τῶν ἀπογράφων. Οἱ ἀριθμοὶ ἐκφράζουν ομάδες στίχων οἱ ὁποῖοι ὑπάρχουν ἢ λείπουν σὲ ἓνα ἢ περισσότερα ἀπογράφα.

5. Ἡ ὑπογραφή στὸ χειρόγραφο τοῦ Ἀρχεῖου Ἰακωβάτων

ἡ εἰσημα ἂ ἡ εἰσημα, οὐτὸς εἰρη δὴ οὐγαθίαν
ἔ τὴν ἀσάουροβου δὴ ἕρην δὴ ἡσανίαν
ἡ τὰς δὴ τὴν ζυγαίς ἔ ἕρην δὴ ἡσανίαν
δαίαν ἀσάουρον ἡσανίαν ἀνὴρτον ἡσανίαν
ἡ τὰς δὴ τὸν καδὴρῆρον δὴ ἡσανίαν ἡσανίαν
δὴ ἡσανίαν ἀνὴρτον ἡσανίαν ἡσανίαν
ἡ τὴν ἡσανίαν ἡσανίαν, ἡσανίαν δὴ ἡσανίαν
δὴ ἡσανίαν ἡσανίαν, ἡσανίαν ἡσανίαν
ἡ τὴν ἡσανίαν ἀνὴρτον ἡσανίαν ἡσανίαν
ἡ τὴν ἡσανίαν ἀνὴρτον, ἡσανίαν ἡσανίαν
ἡ τὴν ἡσανίαν ἀνὴρτον ἡσανίαν ἡσανίαν

7. Χειρόγραφο Morier

Τῷ κυρίῳ Αλεξάνδρῳ Πατρινῷ.
Ἡ ἀσπουδασιὰ καὶ ἀσφιδία. Ἰούλι δὲ
καὶ τὸ κερδιστὸν ἵνα ἐπιγῆν τοῦ πατρὸς
αὐτῶν τὰς δὲ χάρμας ἔχουσα καὶ οἶκτον
γιὰ τὸ εὐνομενῶντος καὶ πῦρον τοῦ νοσηρῶν
ποιστοῦ ἔχει καὶ ἀναγνῶν γράφει ἀξίως
καὶ πρὸς τὸ νοσηρῶν ἔχει.
Ἐλεγχόμενος
ἔχει.

8. Χειρόγραφο Morier (ἡ ἐπιστολή πρὸς Πατρινὸν)

γρόσια τῆς Βυζαντινῆς ἑξαρχίας, οὐλοῦν χάσαστο, ἡ ἀπὸ
 τῶν διεσπασμένων ἀπόρων ἑξαρχιῶν ἀπὸ τῶν ποταμῶν, ἐπαρῆσαν
 καὶ ἄλλοι τῶν ἐξ ἑξαρχίας, διὰ τὸ μὴ εἶναι ἐπιτηδύματα,
 οἱ ἑξαρχοὶ, πόσα ἐναποφάνη παρρησίαν εὐδοκίαν τοῖς
 ἐδῶ χιόν, καὶ ἐπιδοκίαν ἀρετῶν διακρίσεισθε ἀπὸ
 τῶν κατὰ τὸν καιρὸν, καὶ ἀρχισαὶ τὰ κατὰ ἀρετῶν
 διὰ ὅτι τῶν ἑξαρχῶν πρὸς ἀποστάσασιν τῆς Βυζαντινῆς,
 μαχίαν διὰ τῆς διατάξεως μας, ὅτι εἶναι παραρτήματα,
 καὶ ἀρχισαὶ τὰ λέγειν τῶν στρατιῶν ζῆλον εἰς ἐδῶ
 εὐδοκίαν διὰ τὸ ὑπάρχειν εἰς τῆς ἑξαρχίας τὰ διεσπασμένων
 τοῦ γένους μας, τὰ μὴ ὑπάρχειν παρρησίαν ἐπιδοκίαν
 γράσαντες ἐπιτηδύματα πύρρον ἀχαρῆτα ἡ δὲ οἱ ἑξαρχοὶ
 μαχίαν ἀπὸ πάντων τῶν ἑξαρχῶν, οἱ ἑξαρχοὶ στρατιῶν,
 μὴ τὰ ἐπαρῆσαν, ἡ ἀνάστα ἀπὸ τῶν διεσπασμένων,
 τῶν ἐπιτηδύματα ἐπαρῆσαν ὅτι οἱ χιόν ψεύδοι εἶναι, ἡ
 οἱ ἑξαρχοὶ εὐδοκίαν, διὰ τῶν ἑξαρχῶν, ἀρε-
 τῶν, καὶ τῶν ἐπιτηδύματα τῶν χιόν διὰ τῶν ἀρετῶν, ἡ τῶν
 ἡ τῶν ἐπιτηδύματα, οἱ ἑξαρχοὶ εἰς τῶν ἐπιτηδύματα, ἐπι-
 τῶν τῶν μισοῦσιν, διὰ τῶν περὶ τὸν καιρὸν,
 ὁ ἑξαρχοὶ πρῶτον πάντων γράσαντες ἀπὸ τῶν διεσπασμένων
 ἑξαρχῶν τῶν ἐδῶ ἀρετῶν, ὅτι τῶν ἀρετῶν, ποταμῶν,
 ποταμῶν, ἡ κατὰ τῶν ποταμῶν, τὰ μὴ τῶν ἑξαρχῶν,
 κατὰ τῶν ποταμῶν ἀπὸ τῶν ἑξαρχῶν, οἱ ἑξαρχοὶ
 τὰ ἑξαρχοὶ τῶν ποταμῶν, μὴ εἶναι διεσπασ-
 ῶν διὰ τὸ τὰ παρρησίαν, διὰ τῶν διεσπασμένων τῶν ἑξαρχῶν,
 ὁ ἑξαρχοὶ ὁ διεσπασμένος, ἐπαρῆσαν ἀπὸ τῶν διεσπασ-
 ῶν, μὴ 2000. ἑξαρχοὶ στρατιῶν, καὶ ἐπιδοκίαν μὴ
 ἐπιδοκίαν μὴ εἰς τῶν ποταμῶν, οἱ μὴ τῶν ἀρετῶν
 ἐπιδοκίαν εἰς τῶν ποταμῶν, ὅτι τῶν ἑξαρχῶν ποταμῶν,
 ἐπιδοκίαν, ἡ ἐπιδοκίαν εἰς τῶν ποταμῶν, διὰ τὸ
 ἀρετῶν εἰς τῶν ποταμῶν ποταμῶν, πρὸς τῶν ποταμῶν
 τὰ εὐδοκίαν τὰ ἐπιδοκίαν στρατιῶν, τὰ εὐδοκίαν
 εἰς τῶν ποταμῶν, ποταμῶν, ἡ τῶν ποταμῶν ποταμῶν,
 εἰς τῶν ποταμῶν ποταμῶν, ποταμῶν, ὅτι οἱ διεσπασ-
 ῶν ποταμῶν, ποταμῶν, μὴ τῶν ποταμῶν ποταμῶν

9. Αὐτόγραφο ἐπιστολῆς (1822) τοῦ Ἰω. Μάη πρὸς τὸν Μηνῆ Μηνωτιδῆ.
 (Ἀνακοίνωση Φ. Ἡλίου)

ρέσει ποτέ νὰ μᾶς ὀδηγήσει σὲ κάποιο ξεκαθάρισμα, ἀλλὰ πάντως βρισκόμαστε μὲ αὐτὸ σὲ μία βαθμίδα καλύτερα παρὰ πρὶν. Τὸ χειρόγραφο Morier μᾶς προάγει ἀκόμη περισσότερο, ἀφοῦ συνοδεύεται ἀπὸ ἀφιερωτικὴ ἐπιστολή, ἀνώνυμη, ἀλήθεια, καὶ ἀχρονολόγητη ἀλλὰ μὲ ἐπώνυμο τὸν ἀποδέκτη πού εἶναι ὁ Ἀλέξανδρος Πατρινός, ὁ γνωστὸς συμπαραστάτης πρῶτα τοῦ Κοραῆ, καὶ ἀργότερα ὑποστηρικτῆς τοῦ Κοδρικᾶ, πενθερὸς τοῦ Ποστολάκα· ἀλληλογραφία τοῦ τελευταίου αὐτοῦ μὲ τὸν Ψαλίδα μᾶς εἶναι γνωστή¹. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ ἐπιστόλιό τουτο, μὲ τὸν στόμφο του : «ὦ κολακεία φύγε»· πρόθυμα θὰ τὸ ὑπέγραφε ὁ Πολύστονος.

Εἶναι ὅμως τόσο κοινὰ αὐτὰ τὰ φαινόμενα, αὐτὸς ὁ στόμφος, στὴν προεπαναστατικὴ ἑλληνικὴ εἰκοσαετία, ὥστε παύουν νὰ ἀποτελοῦν ἐνδείξεις : δὲν ξέρει κανεὶς τί ὄνομα νὰ βάλει κάτω ἀπὸ τέτοια ξεσπάσματα, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν ἀνώνυμο συγγραφέα τῆς Νομαρχίας, καὶ φθάνοντας ὡς τὸν Κάλβο. Ἐγραψα καὶ ἄλλοτε, ἐπανειλημμένα, γιὰ τὴν ὀλίγη σημασία τὴν ὁποία ἀποδίδω, προκειμένου γιὰ ἔργα τοῦ τύπου αὐτοῦ, στὴν ἀναζήτησιν τῆς πατρότητος : τὸ σημαντικὸν εἶναι νὰ κατορθώσουμε κάθε φορὰ ὅπου βρισκόμαστε ἐμπρὸς σὲ ἓνα τέτοιο ἀνώνυμο νὰ ταυτίζουμε μὲ ἀκρίβεια τὸ κλίμα ἀπὸ ὅπου βγαίνει, καὶ ἔτσι νὰ φωτίζουμε τὸ κλίμα ἀπὸ τὴν γνώσιν τοῦ ἔργου, καὶ τὸ ἔργο μὲ ὅ,τι γνωρίζουμε ἀπὸ τὸ κλίμα. Ὡστόσο δὲν μπορούμε νὰ ἐγκαταλείψουμε τὶς ἀναζητήσεις αὐτές, γιατί δὲν ξέρουμε οὔτε ἡ ἀνεύρεση, οὔτε ἀκόμη καὶ ἡ ἀναζήτησιν, σὲ τί χρήσιμους χώρους μπορούν νὰ μᾶς ὀδηγήσουν : ἄς θεωροῦμε ὅτι εἶναι καὶ τοῦτο μία ἀπὸ τὶς πολλὰς ἐργασίες ὑποδομῆς τὶς ὁποῖες ἔχει νὰ κάνει ὁ φιλόλογος· τουλάχιστον αὐτὴ ἡ ἀπασχόληση μπορεῖ κάποτε νὰ ἐξαγορασθεῖ μὲ ἱκανοποίηση τῆς φιλοτιμίας καὶ ἔχει τὸ καλὸ ὅτι εἶναι διασκεδαστικὴ. Οἱ δικές μου ἀναζητήσεις ἀναφορικὰ μὲ τὸν Ρωσσαγγλόγαλλο δὲν μπορῶ νὰ πῶ ὅτι ἐπροχώρησαν πολὺ πέρα ἀπὸ ἐκεῖ ὅπου τὶς ἄφησα στὴν πρώτη μου σχετικὴ ἐργασία, τοῦ 1948. Γιὰ τὴν χρονολόγησιν ἀναφέρω μόνο μία σύμπτωση ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἓνα κλείσιμο κεφαλαίου, καὶ συνάμα ἀνοίγει ἄγνωστης σημασίας προοπτικές : εἶχα προτείνει μία τομὴ γύρω στὸ 1805 καὶ στὸ 1806, προκειμένου νὰ ἐξακριβωθεῖ τὸ *terminus ante quem* ἐγράφηκε τὸ ἔργο : ἀληθινά, ὁ συντάκτης του μοιάζει νὰ μὴν γνωρίζει τὸν Διάλογο τοῦ Κοραῆ τοῦ 1805, οὔτε τὴν Ἑλληνικὴ Νομαρχία τοῦ 1806. Ἡ σύμπτωση στὴν ὁποία ἀναφέρομαι εἶναι ὅτι ὁ Camille Latreille σὲ μία ἐργασία του

1. Α. Ι. Βρανούσης, Ἀθανάσιος Ψαλίδας, Ἰωάννινα 1952, σ. 110.

ἀσχετη πρὸς τὸ θέμα μας, μνημονεύει σὲ σημείωση τὸν Ρωσσαγγλογάλλο καὶ γράφει γι' αὐτὸν «dans un poème satirique composé en 1805 par un Grec»¹. κλπ. Μαρτυρία δὲν φέρνει σχετικὰ, καὶ εἶναι περιττὸ νὰ πῶ ὅτι μεταχειρίσθηκα ἀπὸ καιρὸ ὅσα μέσα διέθετα γιὰ νὰ ἐξακριβώσω τὴν πηγὴ τοῦ Latreille, ἀλλὰ χωρὶς ἀποτέλεσμα ὡς τώρα.

Αὐτὰ γιὰ τὸν χρόνον· γιὰ τὸν χῶρον μνημονεύω μία σημείωση, κι ἐκείνην ἀμάρτυρη, τοῦ Ν. Κ. Χ. Κωστῆ, ὁ ὁποῖος μιλώντας γιὰ τὸν Ἰωάννη Μάη, ἀναφέρει ὅτι σώζονται «τούτου ἐπιστολαὶ ἱκανῶς περιέργοι καίπερ λίαν ἀνορθόγραφοι οὔσαι, καὶ τις ἀνέκδοτος διατριβὴ κατὰ τοῦ ἱερατείου συντεθεῖσα τῇ 30 Ἰουνίου 1812 ἐν Γαλλίᾳ»². Καὶ μὲ τοῦτο σχετικὰ δὲν ἔχω τίποτε νὰ προσθέσω : τοῦ Μάη ἐπιστολές, περιέργες καὶ ἀνορθόγραφες, σώζονται πολλές, καὶ μάλιστα ὁ ἀριθμὸς τῶν θησαυρισμένων ἐπιστολῶν του αὐξήσε τελευταῖα αἰσθητὰ³. ὥστόσο δὲν γνωρίζω τίποτε γιὰ αὐτὴν τὴν διατριβή. Ὅμως ὁ κοινὸς παρονομαστής, γιὰ τὴν ὥρα δὲν εἶναι ὁ Μάης, ὅσο καὶ ἂν γιὰ πολλοὺς λόγους θὰ μπορούσε νὰ πάει κατὰ τὸν ἰδιόρρυθμον ἐκεῖνον Ζακύνθιο ἢ σκέψη μας ἀναφορικὰ μὲ τὸν Ρωσσαγγλογάλλο. Πάλι πρὸς τὸν βορρᾶ συγκεντρώνονται τὰ περισσότερα τεκμήρια : καὶ σὲ τοῦτο ἐπίσης δὲν ἀνακαινίζω τὴν θέση μου τοῦ 1948. Τὸ πρόσωπο τοῦ Ψαλίδα, ὁ κύκλος του, διασταυρώνουν τὴν πιθανότητα νὰ ἐσώθηκε ἓνα ἀπόγραφο στὸ ἀρχεῖο του, νὰ ἐδόθηκε ἀπὸ ἐκεῖνον στὰ Γιάννινα τὸ ἔργο στὸν Βύρωνα καὶ στὴν Κέρκυρα στὸν Τυπάλδο. Πρὸς τὸν Ψαλίδα ἀκόμη μᾶς φέρνουν τὰ σχόλια τοῦ Κοραῆ σχετικὰ μὲ τὴν ἀλληλογραφία του καὶ τὰ συμβολικὰ της χαρακτηριστικὰ⁴, καθὼς καὶ μία συσχέτιση μὲ τὰ Καλοκινήματα, ἄξια προσοχῆς, μὲ τὴν ὁποία κρίνω σκόπιμο νὰ κλείσω τὸ σημειωμά μου τοῦτο : στὸ ἀνώνυμό του αὐτὸ φυλλάδιο, ἀρχίζοντας ὁ Ψαλίδας

1. Π. «L'Acropole», Α', τεύχος 3, τοῦ Δεκεμβρίου 1920, Παρίσι 1920, σ. 362.

2. Νέαι ἐπιστολαὶ Κοραῆ καὶ πρὸς Κοραῆν, π. «Ἀρμονία», Α', 1900, σ. 171, σημ. 2.

3. Κέντρον Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν Β.Ι.Ε., Πίνακες ἀρχείου Α. Λουριώτη· ἐπιμέλεια : Β. Π. Παναγιωτόπουλος, 1963.

4. Δὲν ἐξακριβώθηκε ἡ αἰτία τῆς δυσφορίας τοῦ Κοραῆ ('Ἐπιστολαί, ἔκδοση Δαμαλᾶ, Α', 1885, σ. 450) οὔτε τὸ

νόημα τῶν ἐμβλημάτων καὶ τῶν ἀλληγοριῶν ποὺ ἐκοσμοῦσαν τὰ γράμματα τοῦ Ψαλίδα. Θυμίζω ὅτι τὴν παλιὰ παράσταση τῆς Ἑλλάδας τραυματισμένης, θέμα ποὺ ἔγινε κοινὸς τόπος στὸν ἀρχόμενον ἸΘ' αἰῶνα, μᾶς τὴν διέσωσε ὁ Ψαλίδας στὸ δημοσίευσμά του, Αἰκατερίνα ἢ Β', Βιέννη, 1792, σ. 13 - 14. Ὡστόσο καὶ ἄλλοι κοινὸι τόποι ποὺ θὰ ἄξιζε νὰ ἀπομονωθοῦν καὶ νὰ μελετηθοῦν, ξαναβρίσκονται ἐδῶ· σημειῶνω ἰδιαίτερα : μοῦσες, θρόνος, ἔγγραφες ὑποσχέσεις.

βεβαιώνει ὅτι τρία θηρία, ὁ φθόνος, ἡ χαμέρπεια καὶ ἡ δεισιδαιμονία «κατέστησαν ἐκείνην τὴν ἀρίζηλον καὶ λαμπρὰν Ἑλλάδα, μίαν ὀδελυρὰν καὶ σκοτεινὴν παστάδα». Οἱ λέξεις αὐτὲς φέρνουν στὴν μνήμη μας δύο στίχους ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ Ρωσσαγγλογάλλου:

*Πῶς νῦν ἐκαταστήσατε τὴν φωτεινὴν Ἑλλάδα!
Βαβαί! ὡς ἓνα σκέλεθρον, ὡς σκοτεινὴν παστάδα!*

Τὸ θυρωνικὸ δεῖγμα γράφει: σκοτεινὴν λαμπάδα· ἀπὸ τὰ ἔξι ἀπόγραφα τοῦ ἔργου, ἡ ἔκδοση τοῦ Leake καὶ τὸ χειρόγραφο τοῦ Ἀγίου Ὁρους δὲν περιέχουν τοὺς στίχους αὐτοὺς καὶ ἔτσι, ἡ ἰδιόρρυθμη σύζευξη τοῦ ἐπιθέτου μὲ τὸ οὐσιαστικὸ βρῖσκεται σὲ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα, μνημεῖο παλιᾶς παράδοσης: στὸ χειρόγραφο Hobhouse, στοῦ ἀρχιεῖου Κρίνου μαζί μὲ τὰ χαρτιά τοῦ Ψαλίδα, καὶ στὰ χειρόγραφα Morier καὶ Ἰακωβάτων¹. Ὡσπου νὰ βρεθεῖ μία κοινὴ πηγὴ τῶν δύο βασικὰ συγγενῶν διατυπώσεων, ἢ ὥσπου μία ἐξωτερικὴ μαρτυρία νὰ μᾶς ἀπαλλάξει ἀπὸ ὅλες αὐτὲς τίς ζητήσεις, ἔχουμε κάθε λόγο νὰ μένουμε ἐντυπωσιασμένοι ἀπὸ τὴν συνάντηση τῶν δύο τούτων κειμένων, καὶ νὰ σχετίζουμε τὸ ἔργο μὲ τὸν Ψαλίδα καὶ τὸν κύκλο του².

Κ. Θ. Δημαρᾶς

1. Οὔτε οἱ γλωσσικὲς πεποιθήσεις τοῦ Ψαλίδα, οἱ ὁποῖες δὲν γνωρίζουμε πότε διαμορφώθηκαν, οὔτε ἡ ζωὴ του στὰ Γιάννινα ἀποτελοῦν ἀμάχητα ἐπιχειρήματα γιὰ νὰ ἀποκλείσουμε τὴν συσχέτιση τοῦ Ρωσσαγγλογάλλου μὲ

τὸ πρόσωπο καὶ μὲ τὴν δράση του.

2. Σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφὴ αὐτὴν πρέπει νὰ διορθωθεῖ στὸν πίνακα 6 ἡ στήλη τοῦ στίχου 14 ἢ ὁποῖα ἐτυπώθηκε λανθασμένα.